

Символ. Символіка. Фольклор

У статті розкрито поняття символу, символіки, історію їхнього дослідження в контексті традиційної культури. Основну увагу приділено проблемі вивчення народнопоетичної символіки.

Ключові слова: *символ, символіка, образ, мова, фольклор, традиція.*

The article deals with the concept of characters, symbols and history of their research on the traditional culture. Special attention is paid to the problem of the study of folk symbolism.

Key words: *symbol, symbols, image, language, folklore, tradition.*

Людина живе у світі символів, що своїм походженням сягають як давніх часів формування мови та мислення, уявлень про світ, міфологічної свідомості та мистецького синкретизму, так і нових, пов'язаних із науково-інформаційними технологіями. Найповніша символічна картина світу збережена в мові та фольклорі, як колективних витворів. Маючи родові (родоплемінні) соціолокальні коріння, усна словесність (мова, фольклор), як культурна універсалія, набула етнічних та національних ознак, водночас залишаючись загальнолюдським феноменом. Як відомо, для етносу органічними є духовні, ментальні ознаки, що виражені у мові і фольклорі як творчості, творчій діяльності. Мова – це передусім «символ національної ідентичності» (Є. Бартмінський), «образно-символічне втілення співвідношення етносу, спосіб буття його думки, збереження історичного досвіду, не кажучи вже про функції комунікативні та інформативні. Так само і вірування, обряди, звичаї, погляд на світ в цілому, інших людей та на своє місце в універсумі – всі ці та їм подібні утвори, попри універсальне побутування з погляду на них як на атрибутивні ознаки будь-якого етносу, завжди наслідком світовідчуттям конкретного народу і є саме його смисловим витвором. Без мови немає народу – цей вислів вже став аксіоматичним, принаймні з часів О. Потебні, але народ уявити важко і без національної філософії (не плутати з професійним філософствуванням), звичаєвості, родинного та суспільного устрою, вірувань, саморефлексії та інших «тонких» ментальних шарів. Істотним при цьому є та обставина, що, поприплинність часу та зміни в історії, у системі кожної з таких субстанцій існують певні інваріанти (архетипи) – мовні, поведінкові, діяльнісні, рефлексивні та інші, котрі дозволяють ідентифікувати етнічного індивіда однієї історичної доби як належного до того самого етносу, що й його представник із зовсім іншого часу. Так, за стереотипами поведінки скіфів, антів, русів, українців, простежених за автентичними текстами відповідної доби, без зусиль виявляються ознаки типологічно спорідненої етнічної спільноти. І, навпаки, залюднюючі терени певної держави представники різних етносів в один і той самий історичний час відрізняються один від одного не лише, скажімо, мовними ознаками, але й манерою поведінки, вітанням, самопошануванням і т. п.» [13, с. 14].

У світі символів людина живе з прадавніх, доісторичних часів – із періоду

пізнього палеоліту. Вже тоді людина надавала певного символічного значення довкіллю: сузір'ям, рослинам, тваринам. У неоліті символізм розвинувся глибше й ширше. Первісні релігії, мистецтва без символів не обходилися. Вважається, що символізм набув розквіту саме в мисливських та ранньоземлеробських племен, що населяли Південно-Східну Європу (а це й територія нинішньої України) та Передню Азію в період X–IV тисячоліть до християнського літочислення.

Проблема походження, виникнення символу достатньо у світовій теоретичній думці не досліджена. Скажімо, дехто з учених вважає, що символізм виник тоді, коли занепадали первісні релігії. Якщо так, то на чому вони ґрунтувались? Зрештою, кожен жест, звук, слово у первісному стані людства були в певному розумінні символічними й нерідко залишаються такими й досі.

Слово «символ» у сучасної людини викликає не тільки ряд абстрактних понять чи конкретних уявлень, асоціацій, образів, а й відчуття магічного, таємничого, загадкового, а ще – відчуття безмежного в пізнанні макрокосмосу, довкілля і мікрокосмосу, внутрішнього світу. Багатьма символами люди користуються свідомо, деякими – несвідомо чи підсвідомо, інтуїтивно, а перед іншими – безпорадні, безсилі. Щоправда, не завжди ця безпорадність у розумінні символів активно фіксується свідомістю, а відтак не стає чинником пробудження пізнавальної діяльності. Символ – потужна й незамінна категорія культури, духовного розвитку, повсякденного спілкування. Це категорія синкретизму, синтетизму, тоталогії, що охоплюють людину і світ, як світло й тінь. Нехтування символами в політиці, релігії, виробництві, освіті, торгівлі, побуті призводить до занепаду суспільства, етики, моралі колективної та індивідуальної, до краху ідеалів загальнолюдських, національних, особистісних, до руйнування, а не створення. Чи не занадто категорично стверджуємо це? Чи й справді символам належить таке значне місце в нашому житті? Відомий філософ-символознавець К. Свасьян висловився із цього приводу досить обережно: «Заперечувати символ так само безглуздо, як і культивувати його» [21, с.7]. Придивімося ж до символу пильніше.

У перекладі з грецької символ означає «з'єднувати», «зливати», «зв'язувати» (кидання, метання одночасно двома чи кількома особами чого-небудь); «знак, пізнавальна прикмета (ознака)».

Виокремлюють символи універсальні, специфічні, випадкові, первісні, архетипні, міфологічні, колективні, індивідуальні, релігійні, національні, міжнародні, ідеологічні, математичні, ліричні, графічні, стрижневі, основоположні, похідні, периферійні та ін. Існують такі поняття, як символи трипільські, язичницькі, сонцепоклонницькі; символ віри; символ епохи (доби) тощо. Символи і символіку тлумачать (розуміють) на побутовому, філософському, психологічному, естетичному, лінгвістичному, містично-окультному, езотеричному та інших рівнях.

Символіка – поняття загальнолюдське і національно-специфічне, етногенетичне. Дослідження саме останнього аспекту символіки надзвичайно актуальне, особливо всебічне вивчення первісної символічної системи та її еволюції в генетично архаїчних тисячолітніх етносів. Саме такою і є українська система символічного відображення світу. Вона належить до найдавніших і

найбагатших систем традиційної культури на планеті. Проте символи переважно розглядають в аспекті державному, що виражений у геральдиці й вексилології [23-25; 10; 31]. Щодо інших аспектів вивчення й популяризації символів та символіки в сучасних дослідників мало що можна почерпнути, хоча й дехто наївно вважає, що теоретичні й практичні розробки про символ задовольняють будь-які смаки [2, с.80]. Символи ж державності – явище генетично нове, залежне від геополітичної ситуації, на що слушно звернув увагу О. Братко-Кутинський [3, с.32; 4, с.169 – 184].

З іншого боку, заангажовані скептики категорично (аж до невігластва) стверджують: «Українська символіка ніколи не була предметом вивчення в Україні» [20, с. 550]. Цей самий російський автор, В. Похльобкін, займаючись не фаховим розглядом, тлумаченням символів, а шовіністичним політиканством, кепкує із символіки кольорів в українців: «красный (червоний)... никогда не связывается в украинской символике с любовью, радостью, олицетворением прекрасного, лучшего. Это следует учитывать, что бы ненароком не оскорбит национальные чувства украинцев. Напр., избегать дарить украинке красне цветы, а заменить их желтыми, голубыми, белыми, фиолетовыми» [20, с.551-551]. Про тризуб В. Похльобкін пише, що він «ніякого зв'язку з українською історією і тим більше з українським народом не має» [20, с. 553].

Предметом вивчення українська символіка, бачите, не була, а тепер от стала! Та ще й у «виконанні» такого турботливо -«толерантного» вченого, який начебто остерігається образити національні почуття українців, видає себе за глибокого знавця історії України, тільки чомусь цю історію розглядає окремо, а український народ окремо; нехтує тим, що символіку українського фольклору (і, зокрема, символіку кольорів) вивчали класики історико-філологічної науки М.Костомаров, О. Потебня, М. Сумцов, І. Франко. Панові Похльобкіну «мулько» не лише від української символіки, його «не влаштовує» і національний герб Республіки Ічкерія з образом вовка як символу свободи, гордості, відваги у центрі композиції: «...вибір емблеми вовка в герб незалежної Чечні (Ічкерії) – не тільки невдалий, але й надто кон'юнктурний, впливає із скоро минулої ситуації осені 1991 року, а не з корінних національних чи державницьких принципів» [20, с.103]. Образ робочої коняки (а саме тому «гордої та розумної»), на думку згаданого «доброзичливця», чеченцям підходить більше. Горде, «розумне» рабство краще «хижої» відважної свободи?..

В умовах транснаціоналізації культури на фольклор іноді дивляться, як на продукт віджилих епох, як на певну декорацію-ілюстрацію, що заважає сильним світу цього фантастично збагачуватись, формуючи повальну індустрію шоу-бізнесу і розваг, єдиний тип світової монокультури масового вжитку переважно для підлітків та молоді. Проте фольклор – це не тільки далеке чи недавнє минуле, але й наше сучасне, адже він, як ще в дев'ятнадцятому столітті стверджував О. Потебня, твориться безперервно, повсюди й скрізь, де розмовляють і думають [19, с. 59].

Протягом багатьох століть сформовано фольклорну свідомість спільноти як основу світогляду, а відтак кожна людина – творець і носій усної традиції. Талановитими представниками фольклорної свідомості народу є естетично розвинуті особистості, які до відомих набутоків додають нове, кожен акт

виконавства, кожна імпрровізація поповнюють загальну скарбницю, стають надбанням інших.

Фольклорна свідомість – це своєрідний генетичний код, символічна ментально-культурна матриця народу, в основі яких лежить архетип слова, образу, мови як моделі духовного мікрокосмосу в освоєнні людиною макрокосмосу. Архетипи колективного несвідомого, як зазначає І. Пасько, формувалися в давні часи і за своєю природою є психологічними реліктами. Ця «архітектоніка давнього духу, ця панопсихіка народу нікуди не зникла і не вмерла, вона втілила себе в етногенетичних парадигмах історичної пам'яті і соціальних імперативів. Формули архетипів опредметнені та реінфіковані в ментальних структурах повсякденної і високої традиційності, звичаєвості та етосі, феноменах комунікативності та світобачення. Найскладніше для кожної нової генерації народу полягає в тому, щоб почути, тобто розкодувати, розпредметити ці імперативи архетипів і вже свідомо використати для розбудови власної культури і цивілізації» [18, с.5].

Український фольклор – універсальний символічно-ідеальний засіб формування духовного світу особистості, її морально-естетичного розвитку, психологічної самодостатності та суспільної стабільності.

Трактування, розуміння символу і символіки мають власну специфіку у фольклористиці, адже фольклор – форма усної мовної, співної свідомості, найбагатша універсальна художня, функціонально-оказіональна система, вид мистецтва, де символи – основа та вершина, а водночас і спосіб творення цієї основи й спосіб досягнення (й осягнення) вершини.

Необхідність пізнання символіки образів фольклору детерміноване передусім гуманістичними устремліннями, спрямованими на збереження людини, нації, людства загалом. Бурхливий розвиток інформаційних технологій забезпечує великі можливості обміну культурними цінностями, знанням традицій, звичаїв, усної творчості народів світу. Україна з високо розвинутою традиційною народною культурою може стати гідним репрезентантом своїх надбань, у діалозі культур і традицій продемонструвати справжній атракціон унікального мистецтва, що творилося протягом тисячоліть і твориться сьогодні.

На сучасному етапі осенсовується пізнання структури та семантики образів-символів усної традиційної нематеріальної культури, тих її форм, що генетично сягають найдавніших часів і своєрідно розвинулись у певну світоглядно-ментальну функціональну, оказіональну та художню систему. Відомий сучасний етнолінгвіст В. Кононенко зазначає, що «вивчення всього розмаїття символічних значень слів української мови, їх формування й розвитку під впливом етнокультури, традиційних форм співжиття українців відкриває нові можливості для визначення національної специфіки як словесного символізму, так і лексичного складу мови загалом. Словесна символіка, органічно пов'язана з досвідом, фоновими знаннями, складає невід'ємний національно-культурний компонент мовленнєвої діяльності, відбиває національно зумовлені особливості мислення, визначені загальнонародним світосприйманням, національним образом самого українця» [11, с.46].

Світ символів архаїчного пласта українського фольклору надзвичайно

багатий, адже це система уявлень та образів, що дійшли до нас (зрозуміло, в трансформованих через різноманітні культурні епохи змістоформам) від дотрипільських часів і зберегли в специфічно закодованому плані сакральний світогляд (небесне – земне; боже – людське), засвідчили його еволюцію в напрямку до профанного (земне, буденне, людське), іншими словами – еволюцію від архетипу, фенотипу, генотипу до стереотипу. Явище стереотипії не всеохопне, більше стосується масової свідомості та масової культури, частиною яких, безперечно, є і неавтентичний фольклор – вторинний, той, що виконується на сцені, в теле- та радіопрограмах. Наявність стереотипії у сучасній розважально-ігровій культурі не заперечує існування в ній глибокого символічного стрижня. Реліктові явища фольклору (особливо в його обрядовій сфері) донесли до нас символообрази, що до них підібрати «ключі розуміння», як засвідчує наукова практика й любительські студії, не завжди вдається.

Теорії символу беруть початок в античності. Відтоді й донині погляди на природу символу (а вона амбівалентна), його функції, роль і місце в житті людей і суспільств досить суперечливі, неоднозначні.

Аристотель трактував символ як знак, смислом якого є якийсь знак іншого роду чи іншої мови; цей знак – засіб передачі плану вираження (адекватного чи метафоричного) у план змісту, значення. Ці значення прозорі, зрозумілі, піддаються класифікації.

Платон вважав символ знаковим виразом якоїсь вищої, але зовсім не знакової сутності, значення якої не завжди можна чітко зафіксувати, а тому це й служить переходом із сфери раціональної до світу ірраціонального, в якому сутність символу можна вловити через посередність образів, що виникають інтуїтивно, спонтанно, на межі яснобачення. Інтерпретація таких символів через не завжди прозорі образи не дозволяє витлумачити сутність перших однозначно, розкрити їхній смисл у закостенілій формі.

У неоплатонізмі категорія символу стала стрижневою, увібрала в себе не тільки шлях від явища до сутності, але й можливість безмежного пізнання й тлумачення символу через протилежності: з одного боку, невисловлюване, затемнене, таємниче, з іншого – світле, зрозуміле. Зокрема, Платон протиставляв знаковій системі алфавіту цілісну й нероз'єднувану образність єгипетського ієрогліфа, а Прокл вважав за недоцільне смисл міфологічної символіки зводити до логічного чи реалістичного змісту. Псевдо-Діонісій Ареопагіт наголошував: символ виражає невидиму, сокровенну сутність Бога і набуває такої ж (божественної. – М. Д.) функції.

Середньовіччя акцентувало: символи існують як для приховування істини, так і для її виявлення, пізнання. До того ж, пізнання вищої істини можливе лише на основі розкодування символічних образів, саме в них закладено знання першооснов буття. Епоха Відродження ставить символ у центр пізнавального комплексу, підкреслює його естетичну роль.

Німецька класична філософія в особі І. Канта вважала символ чуттєвим способом подання ідей розуму за аналогією. Спосіб пізнання символу – це спосіб інтуїтивного пізнання прообразу чи ідеї, невичерпної в своїй невимовності й

повноті.

Й. Гете конкретизував поняття символу: «Часткове завше підлягає загальному. Загальне завше має співвідноситись із частковим. Все, що відбувається, – символ, і в той самий час, коли воно виявляє себе, то вказує на все інше. Справжня символіка там, де часткове репрезентує загальне не як сон чи тінь, але як живе одкровення непізнаного» [5, с. 353]. І далі: «Символіка перетворює явище в ідею, ідею в образ і при чому так, що ідея залишається в образі безкінечно діючою і непізнаною» [5, с. 353].

Г. Гегель у символі вбачав знакову природу, смисл і вираження смислу. Символ як знак лише тоді може мати мистецьке значення, коли перетворюється в образ. А образ, будучи символічним, розкриває весь комплекс своїх властивостей. Отже, в символі поряд із одночасним накладанням деяких властивостей образу і смислу є ще й інші ознаки, що їх можна збагнути лише в контексті застосування.

Там, де ні загальне не позначає особливе, ні особливе не позначає загальне, але де і те й інше абсолютно єдині, – саме те, на думку В. Ф. Шеллінга, і є символом.

У ХХ ст. теоретичне вивчення символу і символіки здійснили З. Фройд, Г. Бейлі, К.-Г. Юнг, К. Леві-Стросс, Е. Кассіер, М. Еліаде, Дж. Купер, П. Флоренський, О. Лосев, К. Свасьян, Х. Керлот, Р. Кох, Г. Гадамер, Е. Сепір, С. Гайдегер, А. Голан, Т. Тодоров, Й. Бартмінський, О. Гура та ін. Кожний із цих учених, а також певною мірою Р. Генон, Ю. Лотман, Б. Успенський, Є. Мелетинський, С. Аверінцев, В. Топоров, В'яч. Іванов, М. Мамардашвілі та А. П'ятигорський, І. Ребошак по-своєму трактують символічно-міфологічні явища складної метасемантичної традиції.

Так, Е. Кассіер у праці «Філософія символічних форм» вважав мову, міф, релігію, мистецтво і науку символічними формами, завдяки яким упорядковується хаос довкілля і об'єднуються, консоліднуються люди й спільноти. Зв'язок між символом і його об'єктом не тільки умовний, але й природній. Слово не могло б позначувати предмет, річ, явище, якби між ними не існувало хоч би часткової тотожності.

Представники психоаналізу розглядали символ не як атрибут свідомої діяльності людини, а як можливість опосередкованого вияву підсвідомого змісту як в індивідуальній психіці, так і в культурі. К.-Г. Юнг походження символів виводив від колективного несвідомого (архетипів), зближуючи символ із міфом. «Те, що ми називаємо символом, – це термін, ім'я чи зображення, які можуть бути відомі в повсякденні, але мають специфічне додаткове значення до свого звичайного смислу... Слово чи зображення символічні, якщо вони мають на увазі щось більше, ніж їхнє очевидне і безпосереднє значення» [33, с.25].

К. Леві-Стросс у працях «Первісне мислення», «Структурна антропологія» відзначав наявність ізоморфізму між природними, соціальними і символічними структурами. Довільний характер знака діє тимчасово, проте цю тимчасовість нелегко перебороти (напр., змінити семантику зеленого й червоного кольорів у правилах вуличного руху). На думку К. Леві-Стросса, культура несе надмір символічних означень, а індивідові, навпаки, бракує (не вистачає) знання їх; соціальний світ створює певну рівновагу між цими двома ситуаціями. Щодо

«надміру означень», то, на наш погляд, на це нарікати не випадає: все, що вироблене культурою і зберігається в активному чи пасивному фондах, мало, має чи матиме застосування, а тому «певна рівновага» під тиском «соціального світу» – це радше функціонально-прагматичний аспект використання символічних структур чи образів.

Символ, за Л. Вітгенштейном, – знак, але такий знак, що має смисл і застосування в майбутньому, перспективу. Адже знак може й не мати смислу, а символ завжди його має.

Своєрідна теорія міфу і символу належить російському філософові О. Лосеву. Дослідник вважав: 1) символ – функція відображення дійсності; 2) символ – смисл дійсності; 3) символ – інтерпретація дійсності в людській свідомості; 4) символ – сигніфікація дійсності; 5) символ – перетворення дійсності. І якщо «міфологія – це втілена дійсність», то «символ – це субстанційне поєднання ідеального і реального. Це сама річ, за її ж суттю». Але «смисл речі є... сама ж річ, не тільки взята в тотожності сама із собою, а, оскільки ототожнювати можна тільки те, що різне, то смисл речі є сама річ, але взята водночас і в різниці із самою собою»[17, с. 51, 128].

За визначенням О. Лосева, «символ – така образна конструкція, яка може вказувати на будь-які межі небуття і в тому числі також на «безмежжя», але варто мати на увазі, що не можна провести межі поміж скінченим і нескінченим символом, адже, з одного боку, категорія символу скрізь і завжди скінченна, а з іншого, – нескінченна»[16, с. 443].

У таких загальнометодологічних підходах до розуміння того, що таке символ, міститься чимало ознак, що їх відзначають дослідники конкретних напрямів символівияву в різних сферах культури й мистецтва.

Наведемо ряд теоретичних положень, дефініцій, характерних висловлювань, які суттєво доповняють попереднє, поняття «символ» наповнять специфічною конкретикою.

У найповнішому «Словнику української мови» коротко констатовано: «Символ: 1. Умовне позначення якогось предмета, поняття або явища. 2. Художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття та ін. 3. Умовне позначення якої-небудь величини, поняття, запроваджене певною наукою» [28, с.174-175].

Схожу дефініцію з деякими новими акцентами вміщено в енциклопедичному словнику 1984 року: «Символ: 1. У науці (логіці, математиці та ін.) те саме, що й знак. 2. У мистецтві – характеристика художнього образу з погляду його осмислення, вираження ним якоїсь художньої ідеї. На відміну від алегорії, смисл символу невіддільний від образної структури, і йому властива невичерпна багатозначність свого змісту» [29, с.1202].

Розлоге тлумачення аналізованого поняття подано в літературному енциклопедичному словнику: «Символ у мистецтві – універсальна естетична категорія, що розкривається через зіставлення із суміжними категоріями – образу художнього, з одного боку, знака та алегорії – з іншого. У широкому значенні можна сказати, що символ – це образ, узятий в аспекті своєї знаковості, і що він є знаком, наділеним усією органічністю та невичерпною багатозначністю образу.

Будь-який символ є образом (і будь-який образ є, хоч би до деякої міри, символом); але категорія символу вказує на вихід образу за власні межі, на наявність якогось смислу, що нероздільно зливається з образом, проте з ним не тотожний.

Предметний образ і глибинний смисл у структурі символу – як два полюси, немислимі один без одного (адже символ втрачає поза образом свою явність, а образ поза смислом розсипається на свої компоненти), але й розведені між собою, так що в напрузі між ними і розкривається символ. Переходячи в символ, образ «світліє»; смисл «світиться» крізь нього, будучи даний саме як смислова глибина, смислова перспектива.

Принципова відмінність символу від алегорії полягає в тому, що символ не можна дешифрувати простим зусиллям розуму, він не відокремлений від структури образу, не існує у вигляді якоїсь раціональної формули, що її можна «вкласти» в образ і потім здобути з нього. Тут доводиться шукати й специфіки символу щодо категорії знака. Якщо для нехудожньої (напр., наукової) знакової системи полісемія є лише перешкодою, що заважає раціональному функціонуванню знака, то символ тим змістовніший, чим багатозначніший. Смислова структура символу багатозначна і розрахована на активну внутрішню роботу того, хто сприймає.

Смисл символу об'єктивно здійснює себе не як наочність, а як динамічна тенденція: він не даний, а заданий. Цей смисл, строго кажучи, не можна роз'яснити, зводячи до однозначної логічної формули, а можна лише пояснити, співвідносячи його з подальшими символічними зчепленнями, які підведуть до більшої раціональної ясності (зрозумілості), проте не досягнуть чистих понять (розуміння)... Із цим постійно доводиться мати справу не тільки читацькому сприйманню, але й науковій інтерпретації» [15, с. 378].

Варто все ж уточнити: наочність – одна із рис знака-символу, а подеколи й знака-образу, а тому символ таки здійснює себе в певних контекстах і як наочність. Щодо динамічної тенденції, то, на нашу думку, символу не властиве оце «не», «а»: у тім-то й справа, що смисл символу і даний, і заданий.

О. Дугін (очевидно, ретельно простудіювавши праці О. Лосєва) дійшов висновку, що «символ етимологічно означає «приведення до єдності», тобто приведення речі до її сутності. Можна сказати навіть, що ідея символу – це ідея трансцендентного ставлення до реальності, яка і в цілому, і в своїх деталях (подробностях) є не самоототожненням, а лише вказівкою на щось інше, ніж вона сама» [7, с. 80]. На думку дослідника, ідею символу формульно можна висловити таким чином: «Річ = річ + Щось іще» [7, с. 83].

У «Словнику міжнародної символіки та емблематики» В. Похльобкіна про суть символу сказано досить загально: «Символ, символи – умовні знаки, в основі яких лежать найпростіші й найдавніші накреслення (крапка, лінія) чи геометричні фігури (трикутник, квадрат, коло та ін.), а також знаки, що існували з найдавніших часів у різних народів для позначення світил, планет, зірок і стихій (землі, води, вогню, повітря, вітру, грому, блискавки) або для позначення самої людини, її життя, смерті і статі. Усі ці найдавніші символи є... класичними. Окрім них, є ще прикладні символи... Це – усі ті умовні знаки, що виникли в процесі розвитку науки і мистецтва для позначення різних спеціальних понять у цих галузях знань...

Символ, отже, – це концентрована умовна абстрактна форма відображення і фіксації наукових (чи релігійних) знань людини з допомогою стилізованого знака» [20, с. 376].

«Символ – умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища. Символи бувають речові, образні, графічні» [27, с. 613] – одне з найлаконічніших визначень, що його подано в «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука.

Відомий філософ-культуролог С. Безклубенко вважає, що в мистецтві терміном символ «характеризується художній образ з точки зору його значення: «значення» не в розумінні важливості, а з огляду на те, що він ще, окрім того, що безпосередньо представляє, виражає, на що «натякає» [1, с. 140].

Конкретніше, на прикладі знакових образів української літератури, термін «символ» розкрито в «Літературознавчій енциклопедії» (автор-укладач Ю. Ковалів) [26, с. 389 – 390].

Учені поділяють символи на кілька типів.

Перший – референційна символіка – охоплює такі форми, як усна мова, письмо, телеграфний код, національні прапори, прапорцева сигналізація та інші системи символів, що їх прийнято використовувати як економний засіб позначення.

Другий тип символіки також економний і може бути названий конденсаційним, оскільки це надзвичайно стиснута форма.

Символи референційного типу розвинулися пізніше. Референційний символізм розвивається в міру вдосконалення формальних механізмів свідомості, а конденсаційний усе глибше й глибше пускає коріння у сферу підсвідомого [22, с. 204-209].

У цій сфері підсвідомого (на рівні міфології як форми пізнання й відтворення світу) та на шляху від підсвідомого до свідомого (фольклор) символ набув реальних ознак: «Символіка, символ – у народній поезії це стійке суворо диференційоване за змістом уявлення, що викликає постійне коло асоціацій у певній поетичній системі» [8, с. 110].

В. Шаян наголосив на аспекті належності символів до певної спільноти: «Символ – це зовнішній знак для уявлень, емоцій і ідей, що не дадуться виразити інакше у слові. Символ є, отже, якістю вищою від слова. Символ є комплексом слів і ідей, вираженими одним знаком. Символ висловлює все те, що заключене у цілій системі ідей, а рівночасно щось більше, щось, що в даній системі ідей не дасться висказати ні словом, ні в жоден інший спосіб. Думаючи про символ чи викликаючи його в нашій свідомості, чи теж у магічній дії, ми немов «одним словом» заторкуємо увесь комплекс з усією його ідейно-моральною висотою і глибиною. Через цю свою властивість символ стається святістю для його визнавців – чи це буде релігійний рух, військо чи нація» [32, с.766-767].

Ще одне філософське трактування: «Символ – знак, у поняття якого входять, не поглинаючи його, художній образ чи алегорія, чи порівняння. Символ у первісному смислі в античності означав зумисне довільно обламану частинку черепка, що її при розлуці залишали з собою, а іншу віддавали партнеру. Символ

таким чином давав нагоду під час зіставлення дізнатися щось інше із цілого. Отже, смисл символу, згідно з грецьким визначенням, – розділяти і з'єднувати подвійне» [30, с.449].

Символ у широкому значенні – поняття, що фіксує здатність матеріальних речей, подій, чуттєвих образів виражати (в контексті соціокультурних аксіологічних шкал) ідеальні змісти, відмінні від їх безпосереднього чуттєво-тілесного буття. Символ має знакову природу і йому притаманні всі якості знака.

Символ, на думку С. Кримського, – це особливий випадок знакового заміщення речей і подій. На відміну від простого знаку він не просто йменує речі, але й передбачає їх смисловий образ, зокрема інакомовний у фольклорі. Символ не вичерпується одним конкретним значенням, а припускає можливість нескінченно значимого (це теза О. Потебні. – М. Д.). Особливістю символу в пізнанні є здатність повідомляти про потенційне, не завершуване, про дискурсивно недосяжну сферу інтуїтивного чи навіть про невідомий компонент відомого [12, с. 24].

Досліджуючи проблему варіативного функціонування поетичної мови, О. Лосєв подав таке визначення символу: «Символ... – така образна конструкція, яка може вказувати на будь-які сфери інобуття, і в тому числі також на безмежні сфери... Категорія символу скрізь і завжди, з одного боку, має кінець, з іншого – безкінечна» [16, с. 443]. Міркування філософа (як, зрештою, й деяких інших теоретиків ХХ ст.) впливають із учення О. Потебні про внутрішню форму слова й образу, про символ, «про тривання образу в часі», а також про закон пластичності образу О. Веселовського.

У теорії символу важлива теза про те, що символ ґрунтується передусім на живому спогляданні дійсності, щодо якої стає специфічним відображенням. О. Дей у монографії «Поетика української народної пісні» зазначав: «Залежно від функціонального призначення тієї чи іншої верстви пісенності і вираженого в ній естетичного ставлення до дійсності видозмінюється й художня трансформація дійсного світу та комплекс поетичного арсеналу, застосовуваного для мистецького моделювання цього світу» [6, с. 37].

Як бачимо, проблема символу у світовій теоретичній думці віддавна досліджується як проблема філософії, естетики. Символи і символіка фольклорні ж мають власну специфіку як поняття світоглядні, формотворчі, стилістичні, що генетично виникли, з одного боку, в первісному лоні синкретизму, міфологічного пізнання, у сфері початків та розвитку мови, а з іншого – в межах того чи того фольклорного образу, жанру, функціональної змісто форми, що з'являлися неодноразово й відобразили різні етапи народно поетичного світорозуміння та світовідтворення, своєрідність поетики усних творів, психологію і менталітет, а також локальну специфіку обрядів, звичаїв, уявлень тощо.

Роль і значення символіки образів спостерігаємо вже в перших київських, галицько-волинських літописах, «Слові про Ігорів похід», різноманітних «Житіях». Проте автори чи аноніми лише застосовували символізацію для зображення дійсності – документальної чи вигаданої, відтак не аналізуючи їх. В українській теоретичній думці оригінальне розуміння символу починається з творів і трактатів Г. Сковороди, праць М. Костомарова, О. Потебні; цікаві спостереження знайдемо

в М. Максимовича [9, с. 338-346; 14, с. 72 – 77], І. Срезневського, О. Бодянського, П. Лукашевича, представників «Руської трійці» (Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Шашкевича), О. Котляревського, П. Чубинського, І. Нечуя-Левицького, М. Сумцова, К. Сосенка, Ф. Колесси та ін.

У останні десятиліття чимало уваги символу, державній, мистецькій, літературній та народнопоетичній символіці приділили О. Братко-Кутинський, В. Сергійчук, І. Денисюк, С. Єрмоленко, В. Кононенко, С. Кримський, О. Потапенко, В. Давидюк, В. Жайворонок, А. Мойсієнко, В. Мицик, М. Ткач, А. Багнюк, М. Чумарна, В. Куйбіда, А. Сокульський, О. Козуля, З. Марчук, Ю. Шутенко, Н. Пастух, З. Василько, М. Вовк, І. Швед, Л. Іваннікова, О. Шалак, В. Завадська, Я. Гарасим, Г. Усатенко, В. Хмель, О. Цвид-Гром, Е. Гаврилюк, І. Сирко, М. Тупчієнко, Н. Науменко та інші вчені. Найпомітніші дослідження з етнолінгвістики присвячені пізнанню символів української мови. Системних фундаментальних праць у фольклористиці поки що обмаль.

У українській фольклористиці дослідження народнопоетичної символіки відбувалося спорадично, починаючи з першої половини ХІХ ст. У останні роки ХХ – на поч. ХХІ ст. у зв'язку з вивченням проблем національно-мовної, фольклорної картини світу увага до символу зростає. Українська фольклористика збагатилася рядом наукових, науково-популярних та енциклопедичних видань: О. Таланчук «Українська народна космогонія. Специфіка міфопоетичного мислення», за загальною редакцією О. Потапенка, М. Дмитренка «Словник символів» (1997), за редакцією В. Коцура, О. Потапенка, М. Дмитренка «Словник символів культури України» (2-ге вид. випр. і доп., 2002; 3-є вид. доп. – 2005; 4-е вид. зі змінами – 2013), В. Войтович «Українська міфологія».

Народнопоетичну символіку розглянуто в низці праць О. Братка (Братка-Кутинського), М. Гиряка, В. Давидюка, Е. Гаврилюк, Л. Копаниці, Н. Лисюк, О. Цвид (О. Цвид-Гром), Г. Усатенко, В. Хмель, С. Козяр (С. Маховської), М. Крищука, С. Китової, В. Мицика, Н. Пастух, а також у студіях Л. Іваннікової, Я. Музиченко, О. Шалак, В. Завадської, що ввійшли до книг «Українські символи» (1994), «100 найвідоміших образів української міфології» (2002), у монографіях Г. Сокіл «Українські обхідні календарно-обрядові пісні: Структура, функції, семантика» (2004), Ю. Шутенко «Фольклорна традиція та авторське «Я»: поезія Василя Голобородька» (2007), Т. Колотила «Українська народна пісенна алегорія» (2009), Я. Гарасима «Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору» (2010), М. Вовк «Міфо-символічні джерела прозової спадщини Василя Барки» (2010) та ін.

Зрозуміло, що символи українського фольклору – широкий, невичерпний об'єкт дослідження, адже монографічно можна опрацьовувати не лише символіку творів окремих жанрів чи оказіонально-функціональних змістоформ, а й багато конкретних традиційних образів.

Отже, фольклористи мають чимало напрацювань у студіюванні народнопоетичної символіки (переважно статей), проте необхідно створити ряд різноаспектних монографій для глибшого, повнішого розкриття феноменального явища світогляду, образотворчого і мовно-стилістичного засобу. На часі й

підготовка узагальнюючої фундаментальної праці – української енциклопедії символів.

Література

1. Безклубенко С. Мистецтво: терміни та поняття: енциклопед. вид.: у 2-х т. – Т. 2 (М-Я) // Сергій Безклубенко. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2010. – 256 с
2. Бернштам Т. А. Новые перспективы в познании и изучении традиционной культуры. – К., 1993. – 140 с.
3. Братко-Кутинський О. Символіка світобудови // Людина і світ, 1991. – № 7. – С.31-32.
4. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К., 1996. – 302 с.
5. Гете И.-В. Избранные философские произведения. – М., 1964. – 684 с.
6. Дей О. І. Поетика української народної пісні. – К.: Наук. думка, 1978. – 252 с
7. Дугин А. Пути абсолюта. – М., 1991. – 175 с.
8. Еремина В. Символика. Символ // Нар. знання, фольклор. Нар. искусство. – Вып. 4. – М., 1991. – С.110.
9. Карпенко М. О. М.О. Максимович, М.І. Костомаров, О.О. Потебня: До концепції словесного символу в східнослов'янському мовознавстві //О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: Зб. наук. праць. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2004. – С.338–346.
10. Козуля О. Я. Національна символіка України. – К., 1992. – 24 с.
11. Кононенко В. І. Словесні символи: проблема інтерпретації // Кононенко Віталій Іванович. Мова. Культура. Стиль: Зб. статей. – К. – Івано-Франківськ, 2002. – С.36-46.
12. Кримський С. Запити філософських смислів. – К.: Видавець Парапан, 2003. – 240 с.
13. Крисаченко В. Україна в цивілізованому світі //Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – С.3-16.
14. Лисюк Н. А. Михайло Максимович про символіку назв рослин в українському фольклорі //НТЕ, 2004.– № 5. – С.72-77.
15. Литературный энциклопедический словарь / Под общей редакцией В. М. Кожевникова и П. А. Николаева. – М., 1987. – 644 с.
16. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. – 480 с.
17. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976. – 368 с.
18. Пасько І. Передмова //Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. – С.4-6.
19. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Х., 1905. – 652 с.
20. Похльобкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 1994. – 560 с.
21. Свасьян К. Проблема символа в современной философии (Критика и анализ). – 2-е изд. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2010. – 224 с.
22. Сепир Э. Символизм //Сепир Э. Избр. труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С.20-209
23. Сергійчук В. І. Доля української національної символіки. – К., 1990. – 48 с.
24. Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992. – 110 с.
25. Сергійчук В. І. Символіка суверенності – синьо-жовта. – К., 1993. – 80 с.
26. Символ //Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. – Т.2 /Авт.-укладач Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – С.389-390.
27. Словник іншомовних слів /За ред О. С. Мельничука. – К., 1977. – 776 с.
28. Словник української мови: В 12 т. – Т.9. – С.174-175.
29. Советский энциклопедический словарь. – М., 1984. – 1202.
30. Современный философский словарь / Под общей ред. В. Е. Кемерова. – Москва-Бишкек-Екатеринбург, 1996. – 612 с.
31. Сокульський А. Національна символіка України. – Запоріжжя, 1993. – 104 с.